

9. Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. – 3 – те вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.: іл.
10. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М. Б. Смолина. Оформление М. Ю. Зайцева.- М.: Москва, 1998. – 432 с.
11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.: іл.

УДК 398.223

НАРОДНИЙ ГЕРОЙ У ФОЛЬКЛОРНИХ НАРАТИВАХ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: СЕМАНТИЧНИЙ ТА ПОЕТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Оксана Чікало,

*кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу
фольклористики Інституту народознавства НАН України*

У статті проаналізовано образ героя у народних наративах 1940–1960 років, записаних на Волині та Прикарпатті. Простежено типологію образу в діахронії. Наголошено на традиційній семантиці, поетиці та рисах, притаманних для фольклорного матеріалу ХХ століття.

Ключові слова: фольклор, наратив, образ, народний герой, поетика, семантика, традиція, інновація, повстанець.

The article analyzes the image of the hero in the folk narratives of 1940-1960, recorded in Volhynia and Prykarpattia. The typology of the image in diachrony is traced. Emphasis is placed on traditional semantics, poetics and features inherent in the folklore material of the twentieth century.

Keywords: folklore, narrative, image, national hero, poetics, semantics, tradition, innovation, insurgent.

Фольклорний образ героя формувався впродовж дуже тривалого часу у контексті європейської культури, яка, як не парадоксально, вилонивши його у вигляді міфічного героя, надалі залежала від його трансформацій. Для культурологів, антропологів, етнологів та й, зрештою, фольклористів це один з маркерів, який дозволяє простежити зміни у етнічній свідомості, психології та культурі. Тому герой і героїка кожної історичної доби інтерпритується у свій спосіб та має особливий арсенал поетичних засобів, притаманних як для певного історичного відтинку, так і традиційних, характерних рис для зображення народного героя.

Мета статті – простежити типологію образу героя у народній прозі, фокусуючись на матеріалі, який охоплює події 40-х–60-х років ХХ століття. Проаналізувати, як змінювався його семантичний відтінок у діахронії, виявити поетичні відмінності зображення та сталі елементи, які забезпечують тяглість традиції.

Об'єктом та джерельною базою дослідження є народні наративи, записані під час польових обстежень різних теренів Західної України, переважно Волині та Прикарпаття. Це народні оповідання про національно-визвольні змагання середини ХХ століття, носіями яких ще є учасники і свідки цієї боротьби, а також їхні нащадки.

До вивчення образу народного героя в українському фольклорі зверталися дослідники XIX століття (М. Цетрелев, М. Максимович, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Костомаров, І. Франко), образ воїна, опришка, козака є у фокусі розвідок XX – початку XIX століття (П. Будівського, О. Найдена, Л. Снігирьової, В. Сокола, Є. Луня, О. Кузьменко та ін.)

Насамперед необхідно обумовити, що ми розуміємо під формулюванням «народний герой». З погляду кінця XX – початку XXI століття це постать, відома в національній чи локальній розповідній традиції, яка у той чи інший спосіб присвятила життя служінню своєму народові. Цей образ акумулював усі можливі найкращі якості: ідеальну зовнішність, розум, кмітливість, благородство, здатність до самопожертви тощо. Це своєрідний відбиток, ідеал, який є «колективним обличчям ... спільноти, він виражає її прагнення до досконалості та сили, до перемоги над злом і утвердження добра» [7, с. 379]. Однак на кожному етапі розвитку етнокультурної свідомості простежуються різне розуміння цього ідеалу, відмінні цінності підносяться на п'єдестал героїзму.

Образ народного героя-повстанця, передусім, розкривається у його зовнішніх характеристиках, адже вони є виразником того семантичного коду, який максимально зрозумілий для середовища, яке його творить. Зовнішні характеристики складають перше враження, а, відтак, зумовлюють розширення семантичного поля образу через дії героя. До сьогодні свідки пам'ятають «хлопців з лісу», які, на відміну від епічних наративів XVII-XIX століть, не вражають розкішністю і блиском. Це засвідчує опис Олекси Довбуша та українських повстанців середини XX століття:

«Аж нараз я уздрів: иде Довбуш Олекса з своїми ледінями. На Довбушу Олексі був сардак на плечох. А грідушки, гудзики и шнури у сардака були з самої сухозлоти. То таке фayne, блишit ци до сонця, ек золото. Крисаня з блехами та з павами. А зброя? То все таке фayne, шо страх. Довбуш пів у лист, так фayne, ек у скрипку» [8, с. 96].

Героїзація опришка відбувається за допомогою кольорів. Це, переважно, золотий («таке фayne, блишit ци до сонця, ек золото»), що асоціювався із чимось сакральним, надзвичайним і чудесним. Довбуш, як ватажок, наділений не тільки людською владою, а й магичною силою. На відміну від цього образу, у змалюванні зовнішніх характеристик повстанців XX століття кольори не такі святкові:

«Як вони виглядали? – розповідає Ганна Мельник з Горохівщини. – Хто в чому, босі були, з гвинтівками, но босі знаю. Ну хто в якихось воєнних таких зелених штанах. Якихось, то вже було трошечки там пізніше під осінь. Ну та були навіть ж наші хлопці, марківці. Дуже запам'ятала такий Пилип'юк Юхим. Він такий високий був. Я там дивлюся то, шо він високий в такому зеленому якомусь піджаку, зелених штанах, там шось позав'язувані ті кінці і босаком. Тоді дуже вже було страшно з тою обув'ю. Чобіт, того всього не було. Босі були і гвинтівка, і гвинтівка» [2].

Спільними для цих варіантів є вказівки на фізичну міць опришків та повстанців. Володимир Гнатюк зафіксував у с. Річка на Косівщині:

«Раз у одного пана корчували ліс. Вірубали такого дуба, шо го 12 пар волів не могло на гору віки гнути. Аж надійшов на тото Довбуш. Ек ухопит, вініс на гору, ек не тевкне ним ід землі, поколіна си в землю зарило. Тогди каже: Абисте, люди, знали, шо я є Довбуш Олекса, - та й пішов гет» [8, с. 96].

А ось сучасний варіант про українського повстанця, записаний в селі Підбереззі на Горохівщині:

«Ну а ті хлопці, сусід наш, молодий хлопець, через дорогу там жив з татом. Тато завжди про нього розкажує. Такий був. То він в УПА загинув. Дуже був здоровий хлопець. Казали, шо пушку сорокоп'ятку він сам тягнув. Такий був

сильний, дуже був гарний. Це вже він загинув після війни. Був там, а потім повернувся. Потім батько його не пускав, навіть їму чоботи не дав взутися. Він пішов босий» [3].

Образи типологічно подібні зображенням фізичних характеристик (обое дужі), однак різні за розумінням благородства. У першому наративі Довбуш допомагає людям, для свого уславлення «абисте, люди, знали, що я є Довбуш Олекса». Натомість повстанці не прагнуть особистих почестей. Вони перейняті вищою метою – ідеєю побудови і оборони власної держави, тому тікають з дому в підпілля навіть без взуття, босі.

Тяглість традиції та паралелі з опришківським рухом проявляються і у повстанських псевдах. Не рідко на Франківщині зустрічаємо прибрані імена «Довбуш», «Опришок» [14].

«Ой! Як то в нас «Довбуш». Був такий Петро. «Довбуш» його називали. [То хто був такий?] Та був Петро Козак. Ну то жив, просто церкви так його хата. О. Він був найголовніший в селі УПА. [То було його псевдо Довбуш?] Так, так, псевдо було... Йой! Був сей Петро, сей Козак, «Довбуш» той. Але він був такий строгий. Що кажу, його всьо боялосі. Та дуже тримали село [...]. Ну і ходили. Боже!» [6].

Типологія вживання псевд пов'язана з їхньою функціональністю, метою якої було втаємничити справжні імена опришка чи повстанця, які були не просто опозиційними до влади, а боролися з нею.

У матеріалі ХХ століття відбувається зміна фокусу зі зовнішності фольклорного героя на його внутрішній світ, а образ вимальовується зі сукупності його дій. У багатьох наративах наявні вказівки на грамотність повстанців, що виявляється в мотиві «в повстанці йшли найосвіченіші хлопці». Про це свідчить Ярослав Герасимчук зі села Підбереззя:

«А він був дуже такий політично підкований. Такий, дуже добре в школі вчився, ну такий був дуже-дуже хлопець, будем казати, розвинутий. Ну і він був, сім'я то того не знала, але він був якби зв'язковим УПА. От. І він так само – ото в перших тих рядах арештів його арештували в Луцьку в тюрмі» [3].

Варіант цього мотиву акумулює ідеалізований образ повстанських сотень:

«Сотні' дуже такі, та то такі були, в партизанку не йшли дурні, самі вчені. В нас оден учитель, другий, третій, четвертий. Туво Петро поступив в педінститут, тутво. Йой, Боже-Боже, мама боса ходила, а його відправила [5].

У цьому ж контексті виник мотив «до лав ОУН вступають просвітяни». Оповідачка Надія Курдидик, батько якої був засновником та головою «Просвіти» у селі Бовшеві на Франківщині, докладно оповідає про його діяльність. Герой її наративу – Стефан Мурафа продав поле, щоб придбати книги до бібліотеки:

«А коли вже побудували читальню «Просвіта», тоді мій тато каже: «Треба якусь бібліотеку організувати». Розумієте? І мій тато продає кусок поля, свого власного, розумієте, і їде до Львова, і на ті гроші закупає бібліотеку. Ніхто того в селі, навіть кому скажу, подивитсі на мене, та й собі не розуміют того, що люди працювали тяжко, аби заробити і купити шматок поля. А мій тато свого поля продав і купив книжки до бібліотеки. ... Ну і тоді то члени «Просвіти». Тоді мій тато розповідає, що таке ОУН. Вже організація існувала. Вже всьо. І розповідає, і запрошує, хто бажає записуватися. Маса! Маса було в ОУН!» [1].

Емоційний компонент дуже важливий для фіксації інформації, адже оповідачка спеціально її не запам'ятовувала. Вона, як свідок тих подій, транслює свої відчуття, пережиті у дитячому віці. Оповідачка витворює образ батька-героя, який зумів організувати сільську молодь для освіти і просвіти молоді, яка поповнила лави ОУН. Героїзація образу Степана Мурафи відбувається тому, що народний персонаж протистойть не тільки загарбникам (німцям і

росіянам), а й є опозиційним до світогляду односельців, які, за визначенням В. Яніва, є індивідуалістами, людьми «малих гуртів» [12, с.129]. Вони не завжди готові працювати для громади, об'єднуватися довкола спільної мети. Герой, незважаючи на несприйняття, жертвує власним добробутом, матеріальними інтересами і здійснює благородні вчинки заради інших і у такий спосіб закладає одну з підвалин незалежної держави.

Героїзм діячів національно-визвольного руху 40-х – 60-х років ХХ століття ґартувався арештами і тортурами. Це ще одна грань образу народного героя, добрим прикладом якого є Степан Мурафа. Вона розкривається через мотив терпіння і загибелі заради вищої мети. Донька розповідає, що її батько був заарештований і знищений більшовиками через свою патріотичну діяльність:

«З татом що сталося? Тата заарештували. І спочатку сидів в Більшовцях, в Більшовцях. Розказував один, він був такий єврейчик, але він дуже такий: жив в Більшовцях і всіх знав. І був сільський хлоп, бо то недалечко і ходили туди до магазинів, на базар. І він знав. Та й каже: «Ну Мурафу так катують, а він би тобі хоч слово сказав!» Він нікого ніде не видав. Нікого» [1].

Цей епізод ілюструє загострене відчуття власної гідності, як одну з ментальних ознак, притаманних для українців. Ця риса стимулює до боротьби не тільки проти особистої несвободи, тортур, приниження, а зумовлює його чітку поставу боротися за вищий ідеал нації – вільну Україну.

Підсилюють враження від надзвичайного терпіння від тортур та смерті, яких зазнав Степан Мурафа, образи сорочки та крові, яка запеклася на ній: «І віддали мамі сорочку татову і взяли чисту ніби сорочку. То вже мені вуйна, мама навіть дітям не показувала ту сорочку, але показувала вуйні, що в другій хаті жила, що то була з кров'ю сорочка і відірвана із шкірою людини, з шкірою людини! Бо засохла, а потому, як знімали, то зо всім» [1].

У цьому мотиві спостерігаємо певний міфологізм, який реалізувався у сучасному наративі, тут наявний цілий згусток архетипних образів. В українській міфології сорочка сприймається як двійник людини та є оберегом для душі і тіла [13, с. 196]. Образ крові, наші предки здавна трактували, як саме життя, душу людини. Повернення закривавленої сорочки сприймається як повернення її власника до родини, однак вже не живого, а мертвого. Своєю чергою, дружина передає чисту сорочку, яка у давній свідомості українців символізувала перехід з одного стану в інший, зокрема від життя до світу мертвих. Сучасна дослідниця Жанна Янковська пише, що звичай «тримати «на смерть» нову (чисту або й шлюбну) сорочку, яка при «переселенні» душі на «той» світ разом з омиванням тіла ніби «стирала» інформацію про життя на «цьому» світі, що в ініціаційних обрядах переходу символізувало «народження» в іншому вимірі та в іншій якості» [13]. Таким чином, народна традиція зосереджується на епізоді, який для істориків, з погляду відтворення фактажу, не є особливо важливий, натомість для фольклористики він винятковий, адже подія демонструє глибинне архетипне мислення українців, світогляд, вірування, які діють в підсвідомості оповідачів, створюючи основу для оповідань про відносно сучасні події.

Нікого не видати, не запламувати своєї честі, не завдати удару в спину побратимам – найбільший вияв героїзму, так само, як і позбавити себе життя та не датися ворогові живим. Мотив загибелі притаманний і часто обов'язковий для героїзації народного персонажа. Свідомі самогубства повстанців були виявом відваги та цілковитої присвяти справі національного визволення. Розповідь про те, як «підпільники чинять самопожертви, щоб не потрапити до рук ворога» зафіксовано у наративі з Франківщини від повстанця Федора Наритника, який розповідав про загибель свого двохридного брата:

«[А були в вас чи в селі, чи коло села якісь криївки?] Та були, були. О ту зара за тим морем там є така гора Касова, о. То тамка наші хлопці, їх видали «собаки», провокатор видав. Вони там загинули. Мій дворідний брат тоже загинув, а криївка була таки й хата побудована, нова, але вони в тій хаті не жили, а рядом була стара хата. І в тій хаті була криївка. Ну і сексот якийсь... Він був заболів, прийшов додому ввечір. Стрийна йому поставила банки, о, ну і він пішов в криївку. На рано вже москалі прийшли. Прийшли ту київку, ту хату обкружили. Давай ту зачели відкопувати. Він мав гранати і кидав. Було що з того... Йому сі то кінчило. Застрілився. І його витягнули з криївки і посадили на фіру. Взяли коні зі стайні, фіру, бо то було пізно так осінню, то в грудню місяцю» [4].

Це наскрізний мотив у фольклорі про національно-визвольні змагання середини ХХ століття, зафіксований не тільки у прозі, а й у ліро-епосі. Про одну з таких подій, що відбулася на Яворівщині, розповідає очевидець тих подій Микола Кунанець:

«Оксана» загинула найскорше, сама застрілилася. Її там десь окружили, і вона з пістолета випустила в себе кулю» [11, с. 54].

Як ілюструє наративний матеріал, повстанці не боялися померти у бою. Значно страшніше було потрапити до рук ворога і внаслідок жорстоких тортур видати інших членів підпілля. Тому випадки самознищення траплялися досить часто. Вони не тільки демонстрували патріотизм та вірність переконанням, а й викликали захоплення навіть у ворога. Про це свідчать варіанти цього мотиву у ліро-епосі, зокрема у піснях-хроніках: «От красивий був «бандера», не хотів ся здати» [10, с. 187], «Стодолу розрубали, Петро був неживий, кати всі закричали: «Завзятий молодий!» [9, с. 149].

Отже, національно-визвольна боротьба українського народу 40-х – 60-х років ХХ ст. залишила свій відбиток в народній прозі. Ці твори увібрали в себе як традиційні, так і специфічні, характерні для того часу риси. У статті наголошено на традиційній семантиці та новаторському ідейно-тематичному наповненні цього фольклорного фонду, адже у ньому відображено боротьбу за становлення та утвердження державної незалежності. Виявлено, що досліджуваний фольклорний пласт зафіксував конкретні історичні події як локального значення, так і ті, що мали значний резонанс у суспільному житті. Вони вносять принципово нове звучання у семантику базових мотивів. У них домінує виразний політичний струмінь, що пронизує поетичні оповіді про трагічні долі героїв, які зазнали переслідувань, були ув'язнені, закатовані тощо. У ході дослідження наративів зазначеної тематики акцентовано на мотивах свідомої самопожертви як найвищого ступеня відданості своєму народові, що притаманні саме для цього фольклорного матеріалу. Образ національного героя отримує своєрідне забарвлення. Він, як правило, ідентифікується як патріот, покликаний відстоювати національні інтереси. Його героїзм визначається ступенем відданості та свідомої самопожертви заради справи визволення свого народу й утвердження у власній державності. Реалії, притаманні національно-визвольним змаганням ХХ століття, відтворено за допомогою традиційних поетичних засобів. Вони вказують на генетичну пов'язаність цих творів з давніми пластами народної прози.

Література

1. Записали М. Качмар та О. Чікало 28.06.2019 р. в селі Бовшеві Галицького району Івано-Франківської області. від Надії Курдидик (дівоче Мурафа) 17.11. 1934 н. р.
2. Записали М. Качмар та О. Чікало 13.08.2018 в с. Марковичі Горохівського р-ну від Мельник Ганни Савівни 1927 р. н.
3. Записали М. Качмар та О. Чікало 16.08.2018 р. в с. Підбереззі Горохівського р-ну Волинської обл. від Герасимчук Ярослави Григорівни 1954 р. н.
4. Записали М. Качмар та О. Чікало 28.06.2019 р. в с. Дем'янів (колись Бурштинського) тепер Галицького району Івано-Франківської області від Наритника Федора Степановича 1928 р. н.

5. Записали М. Качмар та О. Чікало 30 .06.2019 р. в с. Темерівцях Галицького району Івано-Франківської обл. від Горбачевської Ярослави Миколаївни 1954 р.н.
6. Записали О. Чікало та М. Качмар 29.06.2019 р. в с. Блюдники Галицького району Івано-Франківської області від Смечак Анастасії Василівни, 1930 р.н.
7. Костюк І. Міфологічний герой: походження, призначення, функції. Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2012. Вип. 23. С. 376–385.
8. Народні оповідання про опришків. Зібрав Володимир Гнатюк. Етнографічний збірник. Львів, 1910. Т. 26. 354 с.
9. Сокіл Г. Повстанські пісні – героїчний літопис українського народу. Воля і Батьківщина. 2004. № 2–3. С. 146–152.
10. Чікало О. Історичні пісні-хроніки ХХ століття: традиційність сюжетики та інноваційність ідейно-тематичного змісту. Народознавчі зошити. № 1–2. 2009. С. 184–191.
11. Яворівщина у повстанській боротьбі: Розповіді учасників та очевидців / Записав і упоряд. Є. Луньо. Львів : Літопис, 2005. Т. 1 : Наконечне Перше. Наконечне Друге. 576 с.
12. Янів В. Нариси до української етнопсихології. К., 2006. 341 с.
13. Янковська Ж. Відображення архетипного образу сорочки в українській літературній прозі 30–60-х рр. ХІХ століття // Літературний процес: методологія, імена, тенденції: зб. наук. праць. Філологічні науки. Київ, 2016. № 7. С. 194–199.
14. ВО–4 «Говерла» // https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%9E-4_%C2%AB%D0%93%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BB%D0%B0%C2%BB.
15. Шлях Перемоги (Видання ВО УПА Говерля) // <http://ounuis.info/archive/library/Newspapers/shliakh-peremohy-vydannia-vo-upa-hoverlia.html>.